

*М.П. Сичевський, член-кор. НААН України,
д-р. екон. наук, професор,
О.Б. Полещук, канд. екон. наук, с.н.с.,
О.В. Коваленко, канд. екон. наук, с.н.с.,
Інститут продовольчих ресурсів
НААН України*

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ: СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Здійснено аналіз стану та особливостей формування національної продовольчої системи. Виявлено галузеві чинники функціонування харчової і переробної промисловості, обґрунтовано пріоритетні напрями, завдання і перспективи розвитку національної продовольчої системи.

Ключові слова: продовольчий комплекс, продукція галузей харчової промисловості, якість та безпечність харчової продукції.

Осуществлен анализ состояния и особенностей формирования национальной продовольственной системы. Выявлены отраслевые факторы функционирования пищевой и перерабатывающей промышленности, обоснованы приоритетные направления, задачи и перспективы развития национальной продовольственной системы.

Ключевые слова: продовольственный комплекс, продукция отраслей пищевой промышленности, качество и безопасность пищевой продукции.

The analysis of the state and features of forming of the national food system is carried out. The branch factors of the food and processing industry are researched, tasks and prospects of development of the national food system were given the grounds for its future development.

Keywords: food complex, production sectors of the food industry, quality and food safety.

Постановка проблеми. Аналіз досліджень і публікацій.

Стійке виробництво високоякісних продовольчих товарів, фізично та економічно доступних для всіх верств населення, відповідно до науково обґрунтованих норм споживання, є основною метою розвитку агропродовольчого сектору вітчизняної економіки в перспективі в цілому і його інтегруючої сфери – харчової промисловості.

Харчопереробна галузь, на підприємствах якої переробляється понад 80% рослинної продукції і 2/3 тваринницької продукції формує агропродовольчий ринок, продовольчу і економічну безпеку. Це зумовлено не тільки значущістю проблеми харчування, а й тим, що харчопереробна галузь у процесі виробництва специфічно поєднує природні, кліматичні, економічні, геополітичні, географічні, соціальні та екологічні умови кожної країни.

Сучасна вітчизняна економічна наука має чималий здобуток досліджень теоретичних та методичних основ функціонування агропромислового комплексу, його територіальних і галузевих ланок, напрацювань стосовно оцінки умов та факторів розвитку агропромислового виробництва, вдосконалення структури, зв'язків, розміщення, управління. Вагомі теоретико-методологічні напрацювання належать видатним вченим В. Андрійчуку, П. Борщевському, В. Геєцю, М. Кропивку, В. Месель-Веселяку, Т. Мостенській, П. Саблуку, Л. Чернюк та іншим. Ґрунтовно досліджені проблеми господарського механізму АПК, підвищення його ефективності. Проте питання галузевого розвитку харчопереробної промисловості та формування продовольчого підкомплексу залишаються актуальним, через те що:

– саме на галузевому рівні виявляються специфічні особливості аграрних і промислових відносин і взаємозв'язків, які потребують детального вивчення, аналізу економічної ефективності, визначення перспектив і пропорцій розвитку, розміщення, взаємозв'язків в умовах конкретних регіональних продовольчих комплексів та на основі дії законів ринкової економіки;

– у розвитку харчопереробної промисловості простежуються негативні тенденції – низькі темпи зростання в окремих галу-

зях, повільне відновлення виробничих фондів, низька продуктивність праці, екологічні проблеми тощо.

Крім того, ще й дотепер немає єдиної точки зору щодо складу та структури АПК в цілому, що не дозволяє чітко окреслити його межі. Як у вітчизняній, так і зарубіжній економічній науці значного поширення набув метод виділення у межах АПК його основної частини – продовольчого комплексу (ПК). Цей термін особливого поширення набув у західноєвропейській науковій економічній літературі [1].

Мета статті – виявити чинники галузевого розвитку харчопереробної промисловості та особливості формування продовольчого комплексу в Україні, обґрунтувати пріоритетні напрями та завдання розвитку соціально значущих галузей харчопереробної промисловості.

Вклад основного матеріалу. Організація виробництва продовольчих товарів – це багатовимірний і динамічний процес, який перебуває під впливом багатьох чинників, що зумовлюють суттєві розбіжності в ефективності розвитку і розміщення окремих галузей комплексу. Кожний з чинників відрізняється особливостями та масштабами свого впливу на виробництво продуктів харчування й має певну результативність. Звідси випливає важливість обґрунтування найефективніших заходів і пропорцій формування продовольчих ресурсів.

Як стверджували результати досліджень кінця минулого століття, у формуванні продовольчого комплексу особливо активно виявлялися процеси агропромислової інтеграції. Досить зазначити, що в обсязі продукції галузей, які переробляли сільськогосподарську сировину, частка харчової промисловості становила 92,2%, а в обсязі виробничих фондів – 95,5% [1, 2]. Наразі ж, за даними Мінагропроду, частка харчопереробної промисловості у валовому внутрішньому продукті становить 5%; в обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України – 6%; в обсязі реалізованої промислової продукції – 17%; в обсязі експорту продукції АПК – 56%; в обсязі надходжень до державного бюджету від АПК – 87% (2012 р.).

Продовольчий комплекс, на відміну від інших міжгалузевих формувань, несе значно більше соціальне навантаження, оскільки його функціонування спрямоване насамперед на задоволення найзначиміших потреб населення у харчовій продукції. Відомо, що основою аналізу пропорцій між виробництвом і споживанням кінцевої продукції продовольчого комплексу є виявлення співвідношень цих показників з розрахунку на душу населення у натуральному та вартісному виразах, а також співвідношення фактично досягнутого рівня споживання з науково обґрунтованими фізіологічними нормами.

Динаміка споживання основних продуктів харчування на одну особу наочно свідчить (табл. 1) про існування значних невідповідностей реального споживання від раціональних норм. Так, м'ясом і м'ясопродуктами фізіологічна потреба середньостатистичного українця забезпечувалася протягом останніх трьох років лише на 60,0–65,5%, а по молоку і молочним продуктам – лише на 56,0%, рибі і рибним продуктам – на рівні 68,0–75,5%, плодами і ягодами – на рівні 50,0–58,5%.

Таблиця 1

Споживання основних продуктів харчування на одну особу за рік, кг

Продукти	Норми споживання		Споживання за роками					
	раціональні	мінімальні	1990	2000	2009	2010	2011	2012
Хліб та хлібопродукти	101	94	141	124,1	111,7	111,3	110,4	н.д.
Картопля	124	96	131	134,5	133	128,9	139,3	140,2
Овочі та баштанні	161	105	103	101,0	137,1	143,5	162,8	161,0
Плоди і ягоди	90	68	47	29,1	45,6	48,0	52,6	52,7
Олія	13	8	12	9,3	15,4	14,8	13,7	13,0
Цукор	38	32	50	36,5	37,9	37,1	38,5	38,0
М'ясо	83	52	68	32,5	49,7	52,0	51,2	54,4
Молоко	380	341	373	197,7	212,4	206,4	204,9	214,9
Риба і рибні продукти	20	12	18	8,4	15,1	14,5	13,4	13,6
Яйця	290	231	272	164	272	290	310	305

*Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

У 2012 р. норми споживання лише картоплі та яєць перевищували раціональні, а споживання олії та цукру повністю задовольняло фізіологічну потребу. Однак таке перевищення, особливо хлібопродуктами і картоплею, свідчить про незбалансованість харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби економічно доступними продуктами.

Наведений рівень споживання не може бути пояснений недостатнім рівнем пропозиції цих продуктів в країні, адже рівень самозабезпечення ними значно вищий. Серед зовнішніх чинників, що можуть впливати на рівень споживання є й політична ситуація у світі, зокрема, розподіл продовольства між країнами світу, й форс-мажорні обставини.

Переважна частина ключових питань для розв'язання цієї проблеми пов'язана із формуванням ефективної системи сировинного забезпечення у сфері харчової промисловості, зорієнтованої на дотримання і дієвість таких принципів, як максимальне наближення переробних підприємств до джерел сировини і районів споживання їх продукції, забезпечення пропорційного і збалансованого розвитку та розміщення виробництва, взаємозв'язок між змінами у територіальній структурі галузей і необхідним зростанням обсягів виробництва, оптимізація сировинних зон переробних підприємств тощо.

Для окремих галузей харчової промисловості характерне неповне завантаження виробничих потужностей, яке пояснюється декількома чинниками (табл. 2).

Таблиця 2

Частка сировини від загальновиробленої сільськогосподарської продукції, що надходить на переробні підприємства, %

Найменування продукції	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Молоко	42,61	41,63	41,45
Худоба та птиця в ж.в.	70,08	68,85	67,81
Овочі	7,95	8,53	9,18
Картопля	1,55	1,44	1,55
Фрукти та ягоди	13,22	12,13	12,65
Буряки цукрові	97,24	94,93	94,94

*Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України.

- недосконалими економічними відносинами переробників з виробниками сільськогосподарської продукції;
- недостатньо глибоким рівнем переробки сільськогосподарської сировини;
- недоліками в плануванні на підприємствах харчової промисловості у напрямі забезпечення поставок сировини на перспективу;
- низьким рівнем законодавчих гарантій щодо виконання контрактів;
- недостатністю фінансування.

Дефіцит сировини найхарактерніший для молокопереробної галузі: з 11,4 млн т фактично надоєного молока у 2012 р. на переробку надійшло лише 41,5%, або 4,7 млн т. Така ситуація триває вже багато років, а причини цього приховані і у недоліках ціноутворення, і у низькій якості молока, що надходить від господарств населення, і у відсутності належної організації молокозбиральних кооперативів (пунктів) тощо.

Достатньо забезпечені вітчизняною сировиною олієжирові підприємства, оскільки виробництво соняшнику за п'ятиріччя зросло більше ніж удвічі.

Досить проблематичною в країні є ситуацію на ринку цукру і цукрових буряків. Так, у минулому 2012 р. цукрові буряки було засіяно на площі 455 тис. га, а загальне виробництво цукру у 2012/2013 МР – становило 2,23 млн т (при споживанні приблизно 1,8 млн т).

В 2013 р. загальна площа посівів цукрових буряків склала 306 тис. га. З цієї сировини у 2013/2014 МР цукрові заводи зможуть виробити 1,40–1,45 млн т цукру. Вже на початок нового маркетингового року (з 1 вересня 2013 р.) перехідні запаси продукту прогноуються у обсязі 1 млн т, тобто загальна пропозиція може перевищити потреби внутрішнього ринку.

Водночас для стабілізації економічної ситуації в цукровій галузі необхідно диференціювати переробку цукрових буряків, зробивши її мобільною можливою переробляти сировину як на цукор так і на виробництво біоетанолу, що мінімізує збитки заводів та зменшить коливання цін на внутрішньому ринку цукру [3].

Більше того, для розвитку альтернативних джерел палива, держава має намір сприяти збільшенню виробництва біоетанолу. Урядовою Програмою активізації розвитку економіки на 2013–2014 рр. передбачено перепрофілювати низку цукрових і спиртових заводів. Це зробить такі підприємства прибутковими, сприятиме зменшенню залежності від імпорту світлих нафтопродуктів, а також забезпечить виконання закону про додавання біокомпонентів до бензину, відповідно до якого, починаючи з 2014 р. 5% – на частка біоетанолу в паливі стає обов'язковою. Залежно від ситуації на ринку підприємці обиратимуть – варити цукор чи виробляти біоетанол.

Важливим фактором перспективного підвищення ефективності виробництва є оптимізація пропорцій між промисловою переробкою (виробничими потужностями) і наявністю сировини шляхом інтегрованого виробництва. Ефективність виробничого функціонування підприємств харчової і переробної промисловості залежить значною мірою від просторової локалізації і насиченості їх сировинної бази. Кількісні і якісні характеристики сировинної бази обумовлюють основні техніко-економічні показники діяльності переробних підприємств різних форм власності і господарювання. Обсяг і якість сільськогосподарської продукції, що надходить на промислову переробку, багато в чому визначають асортимент продуктів харчування, впливає на ритмічність діяльності підприємств, рівень використання їх виробничих потужностей, собівартість продукції, прибуток і рентабельність господарської діяльності.

Необхідно відмітити, що фінансовий потенціал підприємств є недостатнім, внаслідок звуження чистих грошових потоків, зниження коефіцієнтів нагромадження власного капіталу і відтворення виробничих активів, що визначає домінування тенденції зниження ефективності системи ресурсозабезпечення.

Тому, фінансово-кредитний механізм, як і ціноутворюючий чинник в умовах ринкової економіки, набуває особливого значення, оскільки впливає на формування попиту і пропозиції. Саме вплив цих інструментів, за допомогою фінансових і товарних інтервенцій, мінімальних цін тощо, робить стан продовольчого ринку розвиненим і сталим.

Як свідчить набутий досвід, будь-які ринкові зміни, як правило, віддзеркалюються на ціноутворенні харчової продукції. Ціна виконує досить значну роль у регулюванні фінансово-господарської діяльності економічних суб'єктів та мобілізації коштів для покриття виробничо-збутових та інших витрат. Виручка від реалізації товарів повинна бути достатньою, щоб відшкодувати витрати і сприяти утворенню прибутку, необхідного для забезпечення нормальної роботи суб'єктів господарювання. Водночас купівля і продаж продукції в умовах ринку мають відбуватися на засадах еквівалентності через посередництво ринкової ціни та її вимірювальної функції.

Якщо до початку нинішнього століття існувала чітка тенденція зниження реальних цін на сільськогосподарську продукцію, то сучасні події на аграрних ринках змінюють цю тенденцію – реальні ціни на аграрну продукцію постійно зростають (рис. 1).

Графіки, побудовані на основі даних Держстату, наглядно свідчать про динаміку зростання середніх річних цін по роках. Водночас, переробним підприємствам фактично доводиться закуповувати сировину за цінами значно вищими за середні.

Закупівельні ціни на сировину для переробних підприємств є основою формування подальшого ланцюга цін. Проте спосіб розрахунку цін наростаючим підсумком, починаючи від першої ланки (сільське господарство) до кінцевої (реалізація кінцевої продукції), не виправдовує себе через ринкові обмеження цін на кінцеву продукцію.

І хоча в країні базовим принципом виступають умови вільного ціноутворення, останнє доповнюється різними формами та методами державного цінового регулювання кон'юнктури. Такий підхід вважаємо необхідним, оскільки в Україні значна частина населення – малозабезпечене.

В ринкових умовах купівельна спроможність населення має вирішальний вплив на рівень споживання різних харчових продуктів, яка залежить від доходів населення, згідно з якими кожна сім'я здійснює відповідні витрати. В країні це питання дуже важливе, адже частка витрат на продовольство середньостатистичного українця складає понад 50% (для порівняння, в країнах ЄС такі витрати складають від 10 до 20%).

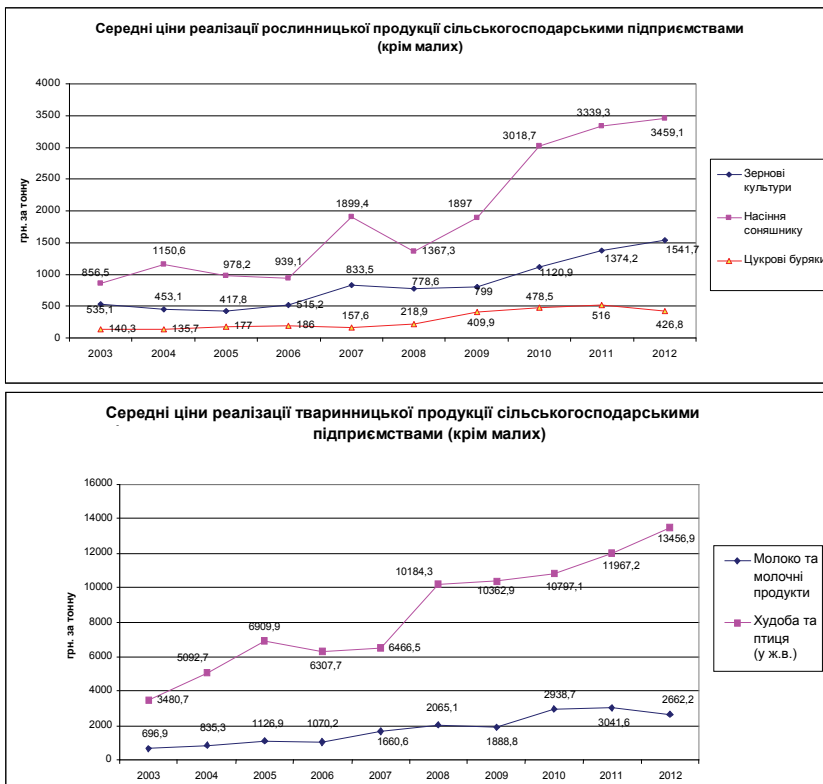

Рис. 1. Динаміка середніх цін реалізації основних груп продовольчої продукції сільськогосподарськими підприємствами (крім малих)
 * Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Особливої уваги потребує доступність таких продуктів як хліб і хлібобулочні вироби, цукор, м'ясо і м'ясопродукти, молоко і молокопродукти, які є основними в харчовому раціоні населення. Продовольчого субсидування потребують близько 6 млн. осіб (13,7% населення України мають доходи нижче прожиткового мінімуму). Продовольча допомога і заходи по створенню механізмів соціального захисту малозабезпеченого населення в теперішній час відіграють ключову роль ще й для розвитку харчопереробної галузі.

Однією з невирішених проблем також залишається невідповідність вітчизняних вимог щодо якості продуктів відносно європейських стандартів, що стримує подальше зростання експорту, особливо молочних продуктів.

Якість та безпечність харчової продукції нині лишається найгострішою проблемою харчової промисловості, вирішення якої залежить від цілої низки чинників на кожній стадії процесу виробництва та реалізації продукції. У цьому сенсі впровадження системи управління безпечністю харчової продукції НАССР зможе забезпечити не лише якість харчової продукції, а й конкурентоспроможність підприємств-виробників. Нині система НАССР є вхідним квитком на міжнародні ринки.

Згідно із законодавством ЄС ("Загальний закон щодо харчових продуктів") усім споживачам Європейського союзу гарантується безпечність харчових продуктів, а також точність і правдивість інформації щодо них. Контролювання якості кінцевих харчових продуктів, згідно з чинними у ЄС правилами, обмежується дотриманням правил зазначення складу продуктів, вимог до роздрібної торгівлі, правил виведення на ринок нових продовольчих товарів тощо.

В Україні, за умов планової економіки, була сформована досить вдала система стандартизації якості харчових продуктів. Відповідно до цієї системи, фізико-хімічні показники безпечності та якості продовольства нормувалися за державними стандартами, обов'язковими для виконання на промислових підприємствах і в торгівлі. Контроль за дотриманням цих вимог виконувала держава. Такий підхід до питань якості прописаний і в чинній редакції Закону України "Про безпечність та якість харчових продуктів", згідно з нормами якого держава через технічні регламенти повинна встановлювати мінімальні специфікації якості, впроваджувати їх і контролювати дотримання. Однак для забезпечення дієвості й посилення контролю доцільно створити відповідну державну виконавчу службу, чітко окреслити коло соціально значущих харчових продуктів і номенклатуру показників їх якості, гармонізованих із європейськими стандартами.

На підприємствах України розробка і впровадження системи НАССР забезпечується рядом нормативно-правових актів:

ДСТУ 4161–2003 “Система управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги”; ДСТУ ISO 22000:2007 “Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга”; Закон України “Про безпечність та якість харчових продуктів”. Як зазначено в Статті 20 цього Закону, особи, які займаються виробництвом або введенням в обіг харчових продуктів, повинні застосовувати систему НАССР та/або інші системи забезпечення безпечності та якості під час виробництва та обігу харчових продуктів.

Нині впровадження системи НАССР в Україні – добровільне. Наразі НАССР або аналогічні їй системи впроваджено на 709 українських підприємствах, у стадії впровадження знаходяться 54, у стадії розробки – 138.

Наступним важливим чинником розвитку галузі є стан основних засобів, ступінь зносу яких у харчовій промисловості досяг критичної межі – понад 45%. На виробництвах переважає використання застарілих, неефективних і ресурсомістких засобів виробництва.

За даними Держкомстату у 2007–2010 рр. вартість основних засобів підприємств харчової промисловості зросла на 43,4% (з 57,0 до 82 млрд грн), а їх зношеність на кінець 2010 р. склала 47,5%, тож оновлення у вказаний період практично не відбувалось.

Практично не впроваджуються енергоощадні технології, які забезпечують зміну процесу переробки сировини та матеріалів з відповідною зміною її споживчих якостей, поглибленням ступеня переробки та динамікою витрат виробництва, а також підвищують вихід готової продукції з одиниці сировинних ресурсів.

Отже, із чинників, які зумовлюють ризики та загрози для сталого розвитку харчопереробної промисловості слід виділити такі:

– недостатнє зростання попиту на продукти харчування на існуючих ринках збуту продовольства (у зв’язку з недостатньою платоспроможністю населення);

- низька якість сільськогосподарської сировини та недостатньо глибока її переробка;
- вплив світових цін на динаміку внутрішніх цін харчової продукції;
- висока залежність модернізації харчових і переробних підприємств від поставок імпортного устаткування;
- підвищення цін на продукцію і послуги природних монополій.

У контексті глобальної продовольчої проблеми і відповідно до стратегії економічного розвитку України у 2013–2014 рр., першочерговими завданнями харчопереробної промисловості мають стати:

- забезпечення якості та необхідних обсягів сільськогосподарської сировини, що потрапляє на переробні підприємства;
- наукове обґрунтування процесу ціноутворення на ринках молочних та м'ясних продуктів, борошна, хліба, олієжирової продукції та цукру;
- захист вітчизняного продовольчого ринку від імпортних товарів;
- стимулювання виробництва біопалива з альтернативної рослинної сировини та промислових відходів харчової і переробної промисловості;
- забезпечення інноваційного розвитку галузей харчової і переробної промисловості;
- розроблення та прийняття концепції здорового харчування;
- розроблення і прийняття цільової комплексної програми розвитку бурякоцукрової галузі України.

Очікуваними результатами наукового забезпечення насамперед мають стати:

- ресурсо- та енергоощадні технології переробки сільськогосподарської сировини та виробництва харчових продуктів, що забезпечують комплексне використання усіх компонентів, інтенсифікацію виробничих процесів і їх продуктивність;

- технології харчових продуктів високої поживної і біологічної цінності, що сприятимуть поліпшенню структури харчування та здоров'ю населення різних вікових груп;

- інтенсифікація технологічних процесів переробки сільськогосподарської сировини та виробництва харчових продуктів біотехнологічними способами;

- формування і функціонування системи управління якістю продовольства.

Виходячи з вищевикладеного, серед пріоритетних напрямів розвитку окремих галузей харчопереробної промисловості можна відзначити такі:

1. У хлібопекарській, борошномельно-круп'яній, м'ясній, молочній, олієжировій, консервній галузях:

- здійснення реконструкції та технічне переоснащення підприємств для глибокої переробки сировини;

- впровадження новітніх технологій;

- освоєння випуску нових видів продукції, розширення асортименту;

- стимулювання поглиблення інтеграції підприємств із сільськогосподарськими виробниками;

- стимулювання виробництва безпечних та високоякісних продуктів дитячого харчування.

2. У цукровій промисловості:

- виробництво на цукрових заводах одночасно цукру широкого асортименту, спирту (біоетанолу) та біогазу (з жому відходів);

- скорочення імпорту цукру та цукрозамінників.

3. У спиртовій промисловості:

- розробка технологій комплексної переробки рослинної сировини з отриманням глюкозних сиропів, білково-вітамінного концентрату та харчових кислот;

- створення технологій альтернативних джерел енергії на основі цукрової та крохмалевмісної сировини.

- розробка біоетанолу другого покоління на основі лігніно-целюльозної біомаси.

Висновки. Нині необхідна якісно нова концепція розвитку продовольчого комплексу та харчопереробної промисловості у системі економічних відносин, яка б враховувала їхню відносну самостійність, забезпечувала можливості саморегулювання, більшу адаптивність до дії різноманітних чинників в умовах ринкової економіки.

Процеси економічної глобалізації, а також ринкова орієнтація економіки України вимагають приведення в дію взаємозалежних техніко-технологічних, організаційно-економічних та управлінських чинників ефективного освоєння у виробництві науково-технічних досягнень. Інноваційний чинник стає вирішальним для виходу національної економіки, у тому числі й харчопереробної промисловості, з депресивного стану, забезпечення її сталого розвитку, зниження залежності від імпорту, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і активізації експортної діяльності. Принцип поєднання інвестицій з інноваціями має стати головним принципом управління нововведеннями у виробничих структурах і реструктуризації економіки України та регіонів.

Література

1. Борщевський П.П. Регіональні агропромислові комплекси України / [П.П. Борщевський, В.О. Ушкаренко, Л.Г. Чернюк, Л.О. Мармуль] ; за ред. П.П. Борщевського. – К. : Наук. думка, – 1996. – 262 с.
2. Лебединський Ю.П. Продовольственный комплекс Украинской ССР / Ю.П. Лебединский, Л.А. Ганечко. – К., 1986. – 324 с.
3. Юридичні новини Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.yurist-online.com/news/kmu/30861>.